ДОПОВІДІ І ПОВІДОМЛЕННЯ
OCCASIONAL PAPERS

2

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США
THE UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE U.S.A.

НЬЮ-ЙОРК — NEW YORK

Ч. 2

ЛЮБОВ ДРАЖЕВСЬКА, ОКСАНА СОЛОВЕЙ

ХАРКІВ У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941 — 1943

СПОГАДИ

НЬЮ-ЙОРК 1985

No. 2

LUBOV DRASHEVSKA, OKSANA SOLOVEY

KHARKIV IN THE YEARS OF THE GERMAN OCCUPATION 1941 — 1943

REMINISCENCES

NEW YORK 1985

Про це видання

Завдання серії "Доповіді і повідомлення" (Occasional Papers), — неперіодичного видання Української Академії Наук у США, — робити приступними для членів і прихильників Академії і для широкої читацької публіки деякі цікаві матеріяли з конференцій Академії, спеціяльних доповідей меморіяльних зборів тощо.

Даний випуск присвячений темі життя Харкова в роки німецької окупації 1941-1943 років. Не доводиться сподіватися на скору публікацію документів тих років, може навіть на публікацію їх будь-коли. Невідомо, чи десь зберігаються документи німецьких військових і поліційних установ, що діяли в Харкові. Української документації було мало, бо воєнні умови й терор окупантів вели до того, що на папір переносилося якнайменше. Можливо, що в кращому стані радянська документація, але те, що з неї могло зберегтися, перебуває під замком, неприступне дослідникові, а рядянські історики використовують ці документи дуже селективно, оминаючи все їм незручне і підопорядковуючи ввесь виклад типовому для них агіографічному стилеві, роблячи янголів на радянський штиб з усіх прибічників радянської системи і чортів з усіх її супротивників. При цьому свідомо змішуються в недиференційований загальний образ німецькі окупанти, протирадянські націоналістичні організації західних земель, місцеві українські протирадянські сили, місцеві російські антирадянські сили тощо.

У таких обставинах особливої ваги набирають спогади тих, хто пережив ті роки в Харкові й опинився поза засягом радянської цензури в широкому сенсі слова. Кількість тих людей чимраз менша, і тому важливе завдання — знайти цих людей і заохотити їх до виголошення й запису того, що зберігає їхня пам'ять. Це є одне з завдань тих серій доповідей і конференцій, що їх зорганізувала Академія під назвами Київські виклади, Харківські виклади, Одеські виклади і Львівські виклади. Природно, особисті спогади, та ще записані яких сорок років після подій, не можуть не мати суб'єктивних моментів, не можуть відтворити цілість картини. З другого боку, одначе, вони на відміну від документів можуть показати чимало інтимних моментів щоденного життя, що в документах не відбилися б або відбилися б у взагальненому вигляді, втративши багато безпосередности.

Ті дві праці, що становлять цей випуск "Доповідей і повідомлень", не претендують на всеохопність і синтетичність. Багато аспектів життя й діяльности під владою окупантів лишилися не розкритими, часто навіть не згаданими. Тільки як приклад — нічого тут нема про те, як пристосовувалося до умов окупації численне робітництво Харкова, як розвивалася торгівля (крім згадки про базари), нема згадки про російські кола населення, — відомо, приміром, що один з заступників бурґомістра був свідомо вибраний з російської меншини міста (Олег Куліков), нічого нема про видання літературного журналу "Український засів", редаґованого Віктором Петровим, і про багато чого іншого. Обидві праці, тут публіковані, зосереджуються переважно на тому, як відбувалася активізація місцевих українських сил і як позначилося перебування в жорстоких умовах лишеної комуністами загальної руїни і німецького терору на побуті й житті пересічного громадянина.

Праця Дражевської, виконана в головному (але з істотними додатками) на спогадах Івана Відмича, написаних далеко раніше, яких десяток років після подій, але досі не виданих, має синтетичніший характер. Вона дає риси загального образу. Спогади Соловей далеко особистіші, центровані навколо досвіду самої авторки, навколо її ближчих знайомих, навколо психологічного й політичного змужніння її та їхньої свідомости. Але те, що вони, можливо, втрачають на загальності, великою мірою надолужується особистими аспектами, без яких не робиться історія як процес, хоч їх не може відновити історик на підставі безособової документації й неминуче абстраґізованого взагальнення.

Обидві праці не претендують на те, щоб бути історією в повному й точному сенсі слова. Але слід сподіватися, що вони стануть у пригоді історикові в відтворенні тих трагічних років і може навіть для ширшої мети, — для міркувань і висновків про межі, в яких терор (комуністичний, нацистський, будь-який) спроможний — чи не спроможний — задушити, знищити потенції національного опору. Так вони приносять цікавий фактичний матеріял для історика і спонуку для роздумів історіософа.

Друковані тут праці були виголошені на конференції Академії, що відбулася 11 листопада 1984 року в великій залі Академії в Нью-Йорку.

Ю. Ш.

Діяльність органів самоврядування і громадських організацій у Харківській області в 1941-43 рр.

ЛЮБОВ ДРАЖЕВСЬКА

Перш як перейти до теми моєї доповіді, яку я підготувала на підставі матеріялів І. Відмича-Бандури, доцільно коротко розповісти про мою першу зустріч з харків'янами, що пережили німецьку окупацію.

Я народилася і виросла в Харкові. Там училася, працювала, була свідком терору 1930-их років, серед жертв якого були мої рідні, друзі і співробітники. Але під час німецької окупації я в Харкові не була. Війна мене застала в місті Нальчику на Північному Кавказі, яке німці зайняли на рік пізніше, ніж Харків, у жовтні 1942 року. В останні дні грудня німці раптово почали відступати з Нальчика на північ, поширюючи інформацію, що це відступ тимчасовий. У мене і моїх близьких (сестри і мами) вагань не було, ми й думати не могли про те, щоб знову потрапити під владу комуністів. Ми вирішили пробиратися до рідного Харкова (у Нальчику ще до приходу німців ширилися чутки, ніби на Україні існує власний уряд на чолі з В. Винниченком). Уночі проти нового 1943 року ми пакувалися, а німці висаджували й палили будинки міста. Вранці 1 січня почалася наша мандрівка.

Ми їхали на північ німецькими вантажними автами і поїздами, з зупинками у станицях на Кубані і в містах Маріюполі і Мелітополі. По дорозі дізналися, що з Харкова німці відступили. Тоді ми змінили маршрут на Київ.

Півтора місяця ми діставалися з Нальчика до Києва (у довоєнний час поїзд привозив за одну добу). Теплушку, якою ми приїхали, поставили на запасних путях на товарній станції Київ. Ми були змучені через край, ще й на сестру напало люмбаґо. Я вилізла з вагону і блукала по станції, намагалася довідатися — куди нам іти, що робити. Врешті, хтось дав мені адресу будинку, де є представники утікачів з Харкова. Я знайшла той будинок. Перед однією

з кімнат стояла черга. Мені сказали, що там приймає професор Ветухів, який дає втікачам поради. Постоявши в черзі, я зайшла до кімнати, де вперше в житті побачила Михайла Олексійовича Ветухова, який був у шубі і шапці, бо опалення не було. Розмова була коротка: він дав адресу школи, де можна зупинитися.

Якось ми до тієї школи дісталися. Нам приділили куток у великій кімнаті, мабуть, спортовій залі. Попід стінами на соломі спали й сиділи люди, переважно родинами. Щось нам давали їсти.

Про наше перебування в тій школі довідалися наші старі друзі і знайомі — втікачі з Харкова. Кілька їх нас відвідало, зокрема мій шкільний товариш Вадим Кривецький, який за німців у Харкові активно працював в українських громадських організаціях, деякий час був заступником обербурґомістра Олександра Семененка. Також ми зустрілися з Володимиром Андрійовичем Доленком, який як нам розповіли харків'яни, відігравав провідну ролю в самоорганізації українців. Доленка я знала з дитинства. Коли 1927 року ходила на побачення до батька в тюрму, то і Доленка бачила, до нього дружина приходила.

Від наших друзів ми вперше почули, яке було життя в прифронтовому Харкові під німецькою окупацією: голод, холод, руїна, злидні, вішання закладників, арешти і розстріли. Але одночасно почули про самоорганізацію українців, відродження церкви, українську газету.

■ Тепер перейду до моєї теми. Історія рукопису Відмича про діяльність органів самоврядування й громадських організацій у Харківській області така: у 1958 році, з ініціятиви професора Ветухова, Американський комітет заплянував видати книжку про громадську й політичну діяльність українців і білорусів у роки німецької окупації. Мета книжки була показати, що комуністична влада не винищила повністю демократичні сили і що при першій нагоді ці сили ожили і діяли. Для плянованої книжки замовлено статті кільком людям, що відігравали певну ролю в органах самоврядування Харкова під час німецької окупації. Книжка світу не побачила. В архіві Ветухова збереглися копії трьох рукописів: Олександра Семененка, обербурґомістра Харкова (частину цього пукопису він використав у своїй книжці "Харків, Харків..."*), Сергія Бервицького, голови харківської Окружної земельної управи, і Івана Відмича-

* Олександер Семененко, "Харків, Харків...", вид. Сучасність, 1976, Бібліотека Прологу і Сучасности, ч. 108.

Бандури, заступника голови харківської Обласної земельної управи (Михайла Ветухова).

Відмича я знала в кінці 1920-тих років, коли він був аспірантом на катедрі ґрунтознавства Харківського сільськогосподарського інституту, яку очолював професор Олександер Соколовський. То був час українізації, і керівник катедри і доценти і більшість аспірантів були українці. Після війни, в Західній Німеччині, Відмич, як і всі члени його родини, взяв дівоче прізвище своєї дружини — Бандура. Родина еміґрувала до Арґентіни, де Відмич працював за фахом як ґрунтознавець. Десь коло 1970 р. він помер. Жінка далі живе в Арґентіні, один з синів — лікар у Чікаґо.

Переказуючи тут матеріяли Відмича, я зазначаю кілька розбіжностей, що я помітила, між його даними і опублікованими матеріялами. Я внесла кілька невеликих доповнень, що теж відзначаю.

■ Відмич починає з опису того, як у жовтні 1941 року червоні частини спішно відходили з Харкова. Були військові, що кидали зброю, перевдягалися в цивільний одяг і лишалися в місті. Вночі НКВД запалило в'язниці разом з в'язнями, згоріло понад три тисячі осіб. Частину в'язнів погнали під конвоєм на північ і в селі Старий Салтів їх спалено живцем. Серед них загинули учений ґрунтознавець Тимофій Таранець і поет Володимир Свідзінський. (За яких обставин — писана історія розбігається: еміґраційні джерела подають, що був підпалений барак, в якому в'язні ночували, а радянські джерела твердять, що вони загинули в закритому вагоні, в який влучила німецька бомба).

З тиждень у місті було чути вибухи: більшовики висаджували фабрики й заводи. В останній момент зруйнували електростанцію та водогін. Знищили продуктові склади: частину продуктів спалили, частину змішали з гасом та нафтою. Багато будинків зруйнували німецькі бомбардувальники.

Боїв у Харкові не було. 24 жовтня 1941 року німці о півдні ввійшли до Харкова.

На другий день після приходу німців до Харкова приїхала польова комендантура; вона підтримувала порядок і почала організовувати місцеву владу, яку мала очолити Міська управа. За даними Відмича, перший бурґомістер міста Олексій Іванович Крамаренко був призначений випадково: авто з офіцерами комендатури зупинилося при вході до парку на Сумській вулиці, бо офіцери хотіли подивитися на пам'ятник Шевченкові. Там були дві вчительки

німецької мови, які почали говорити з офіцерами. Один з них запитав, чи не знають вони якогось немолодого авторитетного чоловіка, що міг би стати бурґомістром міста. Вони назвали Крамаренка, професора Інституту сільськогосподарського машинобудівництва. Взявши з собою обох учительок, німці поїхали до Крамаренка додому і намовили його стати бурґомістром.

В опублікованих матеріялах є інші версії справи призначення Крамаренка. Доленко пише,* що 30 жовтня німецька влада покликала близько сорока чоловік інтеліґенції міста Харкова, переважно тих, що були пов'язані з Харківським технологічним інститутом, і запропонували їм висунути бурґомістра і членів Управи.

Олександер Семененко у книжці "Харків, Харків..."** пише, що ввечорі того дня, коли німецьке військо зайняло Харків, німецький військовий урядовець Петерскнотте, який мав керувати цивільним аспектом життя міста, зустрівся з групою харків'ян. Невідомо, хто організував цю зустріч і хто підбирав людей для зустрічі, наслідком якої обербурґомістром був призначений Крамаренко.

З усіх трьох версій видно, що Крамаренко німецькою мовою не володів; українську він знав погано. Він був добрим професором, але організаційних здібностей не мав. Через короткий час Крамаренко відійшов. Про його долю Відмич не згадує, але є дані (в Америці перебуває його небіж), що Крамаренка заарештовано й розстріляно.

На місце Крамаренка організована Харківська громадськість, яку очолював Володимир Доленко, висунула адвоката Олександра Платоновича Семененка, і він активно працював до часу еміґрації.

Вернімось до Крамаренкових часів. Він почав набирати службовців Міської управи. Були такі, що він їх давніше знав, але потрапляли і невідповідні люди, яких пізніше змінили на інших, відомих як українці та антикомуністи. На початку були організовані такі відділи: адміністративний, персональний, сільськогосподарський, культурно-освітній, шкільний, юридичний. Пізніше персонал Міської управи був значно збільшений, були деякі зміни в її організації, але головні відділи в основному лишилися. Зразу ж були призначені бурґомістри на певні райони міста, які підлягали Міській управі.

* В. А. Доленко, "В Харкові під німецькою окупацією", у книжці: Ю. Семенко, "Пам'яті В. А. Доленка", вид. Союзу Земель Соборної України — Селянської Партії", Мюнхен, 1975. Ст. 43-44.

** "Харків, Харків..." ст. 220.

Перед Міською управою стояли величезні завдання: треба було налагодити життя в напівзруйнованому місті, найважливішою була проблема харчування. Німці не збиралися годувати населення, навпаки, створювали умови, що перешкоджали налагодженню постачання харчових продуктів. Поперше, була заборона виходити з міста, що виключала можливість здобувати харчі на селах. (Її фактично порушували). Подруге, після 4-ої години дня не можна було виходити на вулицю, бо Харків був у воєнній зоні.

Короткий час люди трималися своїми невеликими запасами продуктів, а далі, не зважаючи на заборони, багато харків'ян покинуло місто, тікали на села і в невеликі містечка. Відмич пише, що за даними Міської управи, з тих, що лишилися, на весну 1942 року близько 90 тисяч померло від голоду.

■ Харчову проблему вирішено перекласти на сільськогосподарський відділ Міської управи, який почав організовуватися в перший же день її існування за ініціятивою Михайла Ветухова. Була скликана нарада аґрономів, на яку прийшло понад 30 осіб. Збори доручили Ветухову організувати сільськогосподарський відділ. Він тут же виклав проєкт відділу і накреслив головні заходи, які треба було негайно реалізувати.

Відділ працював при Міській Управі не більше двох тижнів, а потім його реорганізовано в Обласну земельну управу, яка перейшла до іншого приміщення — на Губернаторську вулицю. При Міській управі на Сумській вулиці залишився невеликий відділ з одним аґрономом.

Велике двоповерхове приміщення Обласної земельної управи було без меблів, без палива і світла. Три дні співробітники устатковували будинок так, щоб яких 50 працівників могли розпочати працю. На Земельну управу українці покладали великі надії, бо власне від неї залежало наладнати сільське господарство в районах Харківської области, окупованих німцями, а також допомогти іншим установам міста у постачанні харчів населенню Харкова. Для цього в райони области надіслано понад 30 аґрономів, які сконтактувалися з місцевими німецькими комендатурами і утворили районові земельні управи.

Праця зустрічала неймовірні труднощі. Поперше, ВіКаДо (Wirtschaftskommando — німецька господарча команда) не на всі заплановані заходи Земельної управи давала згоду, часто після довгих дискусій відмовляла, мовляв, такий наказ згори. Подруге, не було жадного транспорту, щоб тримати зв'язок з районами. До

того ж кожну поїздку треба було погоджувати з "польовою" (військовою) комендантурою. Потретє, працівники Земельної управи були голодні. І все таки праця йшла.

Головою Земельної управи був Михайло Ветухів, його заступником — Іван Відмич-Бандура. У складі Управи були такі управління: Управління радгоспів, завідувач аґроном Лука Заболотний; Управління машинно-тракторних станцій, завідувач економіст Кость Кононенко; Управління заготівлі зерна, завідувач Михайло Мартиненко. Керівниками відділів управи були: рільничого — аґроном Іван Власенко, лісового — лісівник М. Дрюченко, землевпорядчого — геодезист Михайло Гаража, рибного — іхтіолог Ю. Панченко, адміністративного — адвокат Володимир Доленко, персонального — Тарас Гребінка, господарського — П. Зоря.

Насамперед треба було виявити, в якому стані перебуває сільське господарство області, які машини є на машинно-тракторних станціях, що є в радгоспах та колгоспах. Треба було призначити нових голів радгоспів та колгоспів, огранізувати відповідний персонал та навести лад, щоб можна було закінчити молотьбу хліба, дозбирати залишені на полях культури та підготуватися до весняних робіт. Ліквідувати раптово колективні господарства вважалося за неможливе і недоцільне, бо це, мовляв, могло привести до остаточного занепаду сільського господарства. Більшість чоловіків була мобілізована до армії, партійні керівники виїхали, залишилися жінки, діти та старі.

У таких складних умовах діяла Земельна управа. Через місяць-два наладнали транспорт: підбирали і ремонтували залишені на полях бою зіпсуті автомашини. Німецька комендантура давала на це установам дозвіл (не легко!), але бувало, що пізніше автомашини реквізувала, особливо під час відступу.

Врешті, Земельна управа мала одне легкове і два вантажні авта, які дуже допомогли в роботі і врятували багатьох людей від голодної смерти. Пальне для цих авт здобувати було тяжко, бо німці мали його лише для війська, і співробітники Земельної управи здобували його нелеґально (очевидно, вимінювали за якісь речі від німецьких солдатів, я подібні операції бачила на Кавказі).

■ Населення Харкова голодувало, а німці на це не звертали уваги, так, нібито все йшло за програмою винищення людности. Обласна земельна управа і Міська управа не мали права розпоряджатися запасами продуктів сільського господарства. Вони неодноразово, але безуспішно, зверталися до німецького командування в

справі постачання населенню Харкова харчів.

Земельна управа почала шукати рятунку, хоч спершу мала лише одне вантажне авто, і мусіла діставати дозвіл на кожну поїздку за місто. Співробітники Управи все таки їздили на села і — неофіційно — здобували харчі. Відмич пише, що це залежало від уміння окремих людей оминати заборони німецької влади: задобрювали місцевих комендантів, дещо вимінювали у селян на речі, що їх давали співробітники Управи. Здобуті продукти йшли до їдалень при Земельній управі та при інших установах і організаціях. Також підгодовували окремих людей, найбільше колишніх працівників високих шкіл. Допомогу харчами в різний час діставало до двох тисяч людей.

У цей тяжкий час значну роботу провів Рибний відділ Земельної управи. Налагоджено доставляння (хоч несистематичне) риби і соли з Озівського моря. Більшість риби йшла до війська, але дещо перепадало українським їдальням. Тут допомогли добрі стосунки керівника рибного відділу з німецьким шефом рибної контори. Риби українці діставали небагато. Одна колишня співробітниця Міської управи розповідала мені, що в тарілці порожнього супу звичайно плавав один бичок.

■ Досить активно працювали відділи Земельної управи, налагоджуючи сільське господарство області. Тут дещо додам з рукопису Сергія Бервицького. Харківська область (у тих межах, як існувала за радянської влади і що тепер були окуповані німцями) при німцях ділилася на округи, очолювані округовими земельними управами, які підлягали Обласній земельній управі. С. Бервицький від лютого 1942 року був головою харківської Округової земельної управи. Вона мала окремий будинок з шести кімнат, який відремонтували самі співробітники. Відремонтували розбиті автомашини і придбали коней, які лишилися від військових частин. Устаткували стайню й ґараж. Маючи транспорт, привозили харчі не тільки для своїх співробітників, але й для голодних харків'ян.

Була ціла організаційна мережа: Округовій управі підлягали районові земельні управи, яким підлягали дільничні аґрономи. Їх обов'язки були: аґрономічні поради на місцях, реґулювання посівного матеріялу і керування обмолотом; також були арбітрами між громадськими дворами і окремими селянами, наприклад, у справі наділення присадибної землі і повернення майна колишнім розкуркуленим, яких селяни зустрічали із співчуттям.

Колгости тепер звалися громадські двори. До них приймали

робітників, що тікали з міст. З великими труднощами досягнуто, що кожна селянська родина одержала у власне користування, без обкладання податком, один гектар присадибної землі. Тут селяни виявили велику ініціятиву і наполегливість. Гадали, що незабаром буде проведена земельна реформа, але цього не сталося, бо німцям було зручно витягати продукцію з колгоспів (громадських дворів) так само, як це робили більшовики. Були поодинокі спроби поділити колгоспи на групові господарства, але на цьому справа і закінчилася. За допомогою місцевих людей, був перевірений склад управ у колгоспах і керівників радгоспів та МТС. Позапартійних (тобто не-комуністів) лишали, нових призначали переважно з фахівців.

У районах Харківської області на активних фахівців сільського господарства чигала небезпека. У деяких районах оперували більшовицькі партизани. В Огульцях, на пункті Науково-дослідного інституту рільництва, була знищена родина аґронома з чотирьох осіб. У Валківському районі німці забили наукового працівника Марицького, співробітника того ж Інституту, за те, що не хотів віддати німцям посівного матеріялу.

Відступаючи з України, більшовики руйнували всі фабрики й заводи. На Харківщині були пошкоджені цукроварні, ґуральні тощо. З приходом німців, люди, які працювали на них, за рік відбудували дев'ять зруйнованих цукроварень і дві ґуральні. Ними керували окремі управи, які безпосередньо підлягали ВіКаДо.

■ Обласна земельна управа провадила роботу не тільки в галузі сільського господарства, а також допомагала в організації інших ділянок життя, як у Харкові, так і в області, наприклад, організувала сільськогосподарську школу в Мерефі.

■ Іван Відмич сисвітлює кілька аспектів життя в окупованому Харкові.

Церква. Після багатьох років руйнування більшовиками церков, у Харкові лишилося три церкви і невелика церква при Покровському манастирі. По селах майже всі церкви були перероблені на склади та клюби або зруйновані. З приходом німців одразу творилися церковні громади і відновлено богослуження. Щонеділі вірні наповнювали манастирську церкву. Все ніби творилося якимось чудом: об'явилися єпископ та священики, знайшлися ризи та церковне обладнання, організувалися хори і навіть на першому богослуженні було досить свічок. З великим ентузіязмом відновилося церковне життя на селах. В уцілілих церквах було повно людей, які приходили з інших сіл.

Тут доповню з ненадрукованої частини спогадів Семененка. Він пише про ролю в церковному житті в Харкові архиєпископа Теофіля Булдовського, який жив напівзабутий у бідній хаті на Основі — далекому передмісті Харкова. Він очолив Українську Автокефальну Церкву; проте, їй не вдалося нав'язати організаційних зв'язків з Церквою в Києві і Луцьку. До юрисдикції цієї Церкви належали всі парафії Харкова, крім однієї, яка не поривала зв'язків із Російською Православною Церквою.

Семененко пише: "У моїй пам'яті лишилися переповнені молящими храми, особливо молитовний настрій людей. Пам'ятаю також початки церковної організації: в коридорі Міської управи притулився якийсь самітний стіл, і біля нього купчаться невідомо як збережені живими священики, дяки із зруйнованої [більшовиками] Української Церкви. Вони вийшли зі своїх схованок, із небуття, і шукають один одного. Згодом Церковне управління перенесено до будинку при Покровському манастирі. Архиєпископ Теофіл був людиною української культури, майстерно володів українською мовою. Його проповіді мали найкращі ознаки церковного красномовства".

Просвіта. І. Відмич пише, про товариство Просвіта, яке об'єднувало понад 500 осіб. Про цей культурний центр у цьому виданні розповідає Оксана Соловей.

Науково-дослідні установи і високі школи. Комуністичний уряд заздалегідь евакуював науково-дослідні установи на схід, вивіз більшість співробітників і обладнання. Поодинокі науковці, що залишилися, нормальної праці не вели, але дбали за збереження бібліотек і дябораторій. Також в університетській бібліотеці зусилля співробітників були спрямовані на її збереження.

Земельна управа робила спроби відновити навчання в Сільськогосподарському інституті, на перший курс прийнято близько 300 студентів, на старших курсах були студенти, яким пощастило залишитися в Харкові.

Охорона здоров'я. Лікарів у Харкові лишилося мало, переважно жінки і літні чоловіки. Обладнання лікарень та поліклінік більшовики повністю не встигли вивезти, і вони під німецькою владою відновили працю в холодних приміщеннях. Доктор Михайло Міщенко зробив спробу заснувати Український Червоний Хрест, але німці це зразу заборонили, а доктора Міщенка заарештували (потім випустили).

Тепер невелика ілюстрація з родинної хроніки моєї родини. Мій двоюрідний дядько, доктор Іван Рахманінов, за німців був

головним лікарем Олександрівської лікарні. Казали, що він там переховував радянських військовополонених. Одного дня його викликав до свого кабінету німецький лікар, приставлений до лікарні. Про що вони говорили, невідомо. Почувся постріл, німець вийшов з кабінету і сказав: "Я застрелив доктора Рахманінова". Ніякої кари йому не було.

Дружина доктора Рахманінова була так звана "фольксдойче", тобто німецького походження. Коли німці відступали з Харкова, вона евакуювалася, але потім в Ерфурті потрапила до рук більшовиків. Довгі роки була ув'язнена в далеких концтаборах. За Хрущова повернулася до Харкова, але була така налякана, що боялася листуватися з єдиним сином, який був в Америці. (Ця історія трохи не на тему, але характеристична як один з парадоксів нашої доби).

Преса. Цей підрозділ рукопису Відмича я дещо доповнила і уточнила даними з "Щоденника" А. Любченка* та ін. Газету почали організовувати в листопаді 1941 року. 4 грудня німецька влада дала дозвіл на видання газети під назвою "Нова Україна". 7 грудня вийшло її перше число з статтею Аркадія Любченка: "Україна живе". З того дня газета виходила щоденно.

Відповідальним редактором спочатку був досвідчений галицький журналіст Петро Сагайдачний, що прибув з німецькою армією. В редакцій було щось із 16 співробітників. Працював Всеволод Царинник, його брат Віктор і дружина Софія Шатківська, буковинка, яка добре знала німецьку мову. Секретарем редакції був Микола Оглобин, літературознавець. Серед авторів був літературознавець Олекса Парадиський, Павло Хуторський, поети Олекса Веретенченко і Никифор Щербина.

Відмич відзначає, що редакція мала щільний зв'язок з Обласною земельною управою, яка допомагала в господарських справах і постачала матеріяли з области. Цензуру провадив німецький представник, який переглядав усе, що мало друкуватися. Часопис розповсюджувався по місту і по області, але не досить систематично, бо реґулярного транспорту не було.

Терор. Один розділ рукопису І. Відмича присвячений теророві в Харкові. Він пише, що населення Харкова чекало німців як визволителів, але з перших днів окупації зазнало жорстокого терору.

---

* Аркадій Любченко, "Щоденник", книжка перша, вид. "Нові дні", Торонто, Онтаріо, 1951. ст. ст. 9, 24-29.

Цьому сприяли провокації залишених у Харкові більшовицьких аґентів. Відмич наводить низку фактів.

У жовтні 1941 року висаджено будинок на Мироносицькій вулиці, де розмістився штаб німецької частини, загинув генерал і з десяток німецьких офіцерів. Негайно забрали 30 чоловіків з найближчих будинків і повісили на цій же вулиці.

На залізничній станції висаджено місток, у той же день на ближчій вулиці повісили близько 200 осіб.

На бальконі будинку Обласного комітету Комуністичної партії на очах натовпу людей повішено шість осіб, начебто як партизанів.

На Журавлівці невідомо хто підпалив базарчик, за це взяли з ближчих будинків 12 осіб і тут же розстріляли.

Особливо жорстоко німці повелися з євреями. В перший місяць німецької окупації був наказ усім євреям одягти на рукава спеціяльні пов'язки. 16 грудня 1941 року євреям наказано вийти до Харківського Тракторного Заводу (на краю міста). Там їх розстріляно.

Багато людей розстріляно за доносами більшовицьких аґентів. Гинули і люди, випадково затримані на вулиці в заборонену годину. Арештовували українців, що активно працювали в органах самоврядування. Кількох випустили, багатьох розстріляли (серед них мій знайомий геолог М. Горбань).

Політичні організації. Відмич згадує підпільну комуністичну організацію, що складалася з людей, яких відступаючи залишили більшовики. Діяльність підпільників-комуністів дуже шкодила населенню.

Були організації українських націоналістів, про які населення майже нічого не знало, зате добре знали німецьке Ґестапо та більшовики. Із Заходу через зв'язкових надходили летючки (як от, "Петлюра — Мельник — Коновалець" і тому подібне), надходили "вказівки", але будь-якої широкої роботи ці організації не розгорнули. Про провокатора Полуведька докладно пише Семененко*.

Відмич згадує, що, скоро після вступу німців до Харкова, прибув з Галичини Б. Коник; він заявив, що його німці призначили керівником поліції. З ним прибув його заступник Кравчук, з Волині. Обидва були в німецькій уніформі і зі зброєю. В першу неділю Кравчук зняв уніформу, одягнув священичі ризи і відправив у церкві Богослуження, потім знову одягнув поліційну уніформу. Це не справило доброго враження, але йому вірили, бо його реко-

* "Харків, Харків...", ст. 221-228.

мендував Коник. Незабаром Коник (за"Щоденником" Любченка у березні 1942 року*) виїхав до Галичини, був у дивізії "Галичина". Кравчук після війни був в американській зоні Німеччини. 1947 року американська поліція виявила, що Кравчук був падянським аґентом, і він утік на радянську зону.

Тепер цитую з рукопису Відмича: "Як мені відомо, головні установи та громадські організації [в Харкові] постали майже стихійно, без будь-яких вказівок ззовні [тобто з закордону] і працювали до виїзду на еміґрацію, мали пошану серед людей і користувалися довір'ям.

Це був лише громадський актив, а не політична організація. Коли такі з'явилися на Харківщині [тобто прибулі з Заходу "похідні групи"], то вже всі установи були зформовані і працювали без змін чи впливу політичної організації. [Такий стан] треба завдячувати активній праці професора Михайла Ветухова та адвоката Володимира Доленка".

Відмич пише, що як показав досвід, після 21-річної московсько-більшовицької диктатури, яка винищувала українську провідну верству, українське громадянство в жахливих умовах терору спромоглося утворити самоврядування.

* "Щоденник", ст. 36.

У Просвіті і навколо

ОКСАНА СОЛОВЕЙ

> Примхи пам'яті незбагненні. Вона не визнає законів, здорового глузду, простої доцільности, ієрархія понять їй чужа, посідовність ворожа.
>
> Павло Загребельний

Отже, забігаючи наперед. Микола Іванів читає у Просвіті свій переклад з еспанської Юрію Шевельову. Разом із словами з уст вилітають хмаринки пари. Ми з Євгеном Гараном примостилися збоку, прислухаємося. Наостанок Юрій Володимирович говорить: Добре, але в деяких місцях слід ще попрацювати над мовою. Коли зостаємося самі, Євген дивується: А мені здавалося, що краще не можна й написати. Погляди з різної висоти.

Щодо висоти, то було мені в 1941-ому двадцять два, моїм приятелям, оповіді яких вкраплено в ці спогади, ще менше. Правда, ми хутко старшали, та швидко мінялося й те, на що ми дивилися. Харків у перші місяці окупації був зовсім не той, що в другій половині 42-ого, і знову інакший влітку 1943-ого.

Для характеристики настроїв три образки.

Пізня осінь 1941-ого. Фронт невпинно рухається на схід. У Просвіті обід. З якоїсь особливої нагоди, бо людей зібралося дуже багато, серед них кілька військових. Місця за столами забракло, стоїмо гуртом під стіною — неподалік мене Марія Матвіївна Недужа, — чекаємо другої черги і слухаємо промови. Хтось на закінчення вигукнув "Heil Hitler", і Марія Матвіївна з запалом викинула руку вперед. Не тільки вона, таких у ті перші дні було більше.

Осінь 1942-ого. Довелося перейти на роботу в фізичну лябораторію, що нею керував Володимир Кирилович Т. Звичайно, над ним було ще німецьке начальство. Перше, що я почула від В. К.: Хай німці не сподіваються, що ми віддамо їм на послуги свої знання, вони нам самим згодяться. І засадив співробітників за переклади технічних статтів: вдосконалюйте мову. А для видимости будували нескінченну установку, що ніяк не хотіла працювати.

А влітку 1943-ого Хома Семенович Рябокінь, професор математики, помітив у вікні комісійної крамниці на Сумській смушеву шапку. Зайшов прицінитися й поміряти. Чоловік на прилавком удав, що не розуміє української мови, і гукнув другого. Удвох вони підняли Хому Семеновича на глузи, викривляли слова, ґримасували, заходились реготом. Річ немислима ні в 1941-ому, ні в 1942-ому. Але тепер фронт рухався на захід.

Та вернімось до початку.

Німців ще нема. Навскоси через вулицю горить фабрика панчіх. На Знаменську виходить її задній бік: самі вікна. Від крайнього нижнього до водогінної колонки на розі щільний людський ланцюг. Мовчки передаємо з рук в руки відра: туди — повні, звідти —порожні. Фронт недалеко: чути натужне, з придихом бухання гармат. Харків горить уже кілька днів, куди не глянь — заграва. Нарешті полум'я на даху гасне. Довго не заходимо в хату, прислухаємося до вибухів, у темряві вони видаються ближчими. Батько повертається до мене:

— Ти повинна розуміти, що ніхто не проливатиме свою кров, щоб тебе визволити. У них на оці власна мета.

■ Харків нічий. Люд шастає на роздобутки. Мама звідкись принесла торбину рижу. Сусіда-юрист, нащадок відомого дворянського роду, похитав головою: Мені здається, це ви даремно, німці матимуть цього досить.

На пішоході перед фабрикою купа книжок. Порпаюся, витягаю Гомерову "Іліяду" в перекладі Ґнєдіча, видання минулого століття. Дивуюся: як така книжка попала у фабричну бібліотеку? Забираю. В перші тижні окупації це буде звичне явище — книжки під ногами. Моя збірка творів Рильського поповниться, матиму все. Все, окрім "Синьої далечині", на яку безуспішно полюватиму до останнього. Її мов ніколи й не було.

Звечора згасло світло: висаджено електростанцію. Ранок підозріло тихий. Визираємо з хвіртки, на вулиці німецькі військові повози, запряжені відкоханими битюгами. Вдень зайшло двоє солдатів, заглядають по кутках, ми спостерігаємо. Один тикає пальцем на брата — братові 17 — "Soldat?", "Student!", не знати чому вирвалося в мене англійською мовою. "Jude? Jude?" — грізно перепитує солдат. Цим разом обійшлося.

Батьки не велять виходити з двору. Воду з далекого колодязя й новини приносить мама. За пару днів тато з сусідою-юристом вибираються в місто. Ми живемо на околиці, дорога далека, вкупі

йтиметься охотливіше. Транспорту, звісно, ніякого. Трамваї спинилися, коли відрізано струм, і не зрушать до кінця окупації. Відтоді так і повелося: тато виходить вранці, а повертається перед поліційною годиною. Ми жадібно ловимо кожне його слово. Про Міську управу і бурґомістра Крамаренка; про українців, з якими щойно познайомився, і про давніх приятелів, які вціліли. Якось люди знаходили одне одного, гуртувалися.

■ Стояла морозна сонячна днина, коли я вперше рушила до центру. Тихі нелюдні вулиці здаються незнайомими. На парканах, на мурах — накази, повідомлення про розстріл закладників. Пішохід на початку Пушкінської перегородила величезна нерозірвана бомба. Прискорюю ходу і проз будинок "Березоля" виходжу на Сумську, де снує мовчазний натовп цивільних і військових. Шукаю очима будинок Промакадемії — в ньому урядує Міська Управа —і, побачивши вдалині жовтоблакитний прапор, майже спиняюся: ноги раптом обважніли, відмовляють послуху. Напружую волю, щоб не впасти. Ще крок. Ще. Мені видається, ніби всі навколо звертають на мене увагу. Байдуже. Я не в силі відірвати погляд від полотнища.

Прапор незабаром зняли, а вперта чутка про український уряд на чолі з Винниченком кружляла довго.

■ Німці поводяться як на мене в ті дні дивно: забачать на комусь добрі чоботи — роззувайся на снігу, порядну шубу — скидай на морозі, навіть рукавиці відібрали в жінки, що несла воду. Ходити небезпечно: вчиняють облави, хапають закладників. Вішають, розстрілюють. Сторожа 18-ої школи, літнього й хворого, вивели за поріг, прошили кулями. До Івана Васильовича Лебединського підскочив верхівець, шмагнув нагайкою поперек щоки і гайнув далі. Незрозуміло, боляче, огидно, а все одно дихається супроти минулого наче легше. Вперше в житті я не роздумую, якою мовою заговорити, якою відповісти. І ніхто не посміє тепер запитати, як колись комсорг в Університеті: "Почему вы всегда говорите со своими знакомыми по-украински"? Українську мову чути скрізь.

■ Одержано дозвіл на організацію Просвіти. Вона міститиметься в колишньому Будинку лікаря (особняк М. Синельникова) на Садовокуликівській. Основоположників, що підписали статут, осіб двадцять. Це переважно старші люди, свідки або учасники визвольних змагань. Заяву про вступ може подати кожен українець, але треба мати дві рекомендації від членів.

Перші загальні збори відбулися в підвалі. Будинок як лялечка, а опалення не працює. Сяк-так розпалили плиту в кухні, тулимося

в суміжній кімнаті їдальні. На голову обирають Василя Васильовича Дубровського, на одного з заступників Зою Олексіївну Сапіцьку. Я секретарюватиму. Меткий чоловік-завгосп приносить звідкись маленький столик, ставить під стіною: тут буде ваше місце.

З'являюся щодня на дев'яту. Від нашої хати до Просвіти година з гаком доброго ходу. Живе срібло вистоює на мінус тридцятьох, а інколи взагалі зникає. Закостеніла, з припухлим від морозу обличчям добігаю. Звичайно завгосп уже в будинку, плита розпалена. Підсуваю впритул до неї друкарську машинку, хай гріється; зранку до машинки не можна торкнутися голою рукою, прикипають пальці. Ствалю на плиту каламар, щоб розтало чорнило. Незабаром з'являться перші відвідувачі.

Спочатку працювала в Просвіті друкаркою небога Христі Алчевської. Вона вільно володіла німецькою мовою. Розповідала, як німці хотіли забрати в неї чоботи заарештованого попередньою владою чоловіка, а вона стала їх соромити: "Я не чоботи втрачу, - казала, а щось куди більше: віру в німецький народ".

Прекрасна друкарка, була вона до війни особистим секретарем високопоставленого урядовця. Начальник замикав її в своєму кабінеті, де вона під виглядом секретних документів передруковувала для нього вірші Ґумільова, Волошина, Ахматової. Звісно, лишаючи копію і для себе. Завдяки їй і я відкрила собі цих поетів. Алчевська досить швидко з Просвіти зникла, чи не вийшла на село.

Її місце заступила гарна білява жінка — тип кустодієвської красуні архітект за фахом. Жила вона з батьком і шестилітньою дочкою. Чоловік її років на 20 або 25 старший за неї — теж архітект, був, здається, засланий. Батько хворів і влітку 1942 р. помер. Відтоді вона носила на підмізинному два шлюбні перстені батьків і свій.

Якась її родичка, молода одинока жінка, любила влаштовувати прийняття-обіди для німецьких офіцерів. Колись закликала і її. Хтось з офіцерів, мабуть, хотів похизуватися своєю вищістю і звернувся до неї французькою мовою. Вона відповіла. Тоді той перейшов на англійську. Вона підтримала розмову і й собі запитала щось в офіцера коли б не по-італійски. Офіцер знітився і повернувся до німецької.

Вона добре грала й співала, добре малювала, не раз виконувала до свят декоративні плякати. Василь Васильович мав звичку як і начальник Алчевської замикати її на ключ у кімнаті на другому поверсі, в своєму кабінеті, де вона передруковувала його

спомини про табори, а, випущена з-під замка, переповідала нам зміст. Та найглибше вразила мене її оповідь про те, як група архітектів, до якої належали вони з чоловіком, одержала завдання спроєктувати цілком незрозумілі приміщення — сейфи? комори? — строго дотримуючись дивних специфікацій. Пізніше хтось комусь шепнув, що це камери нової тюрми НКВД, тої що при відступі більшовики спалили чи не разом з в'язнями.

Протягом дня у Просвіті людно. Це місце зустрічей, запальних розмов, обміну інформацій. Щоденна газета "Нова Україна" — непогано редаґована й по-своєму цікава — не могла друкувати багатьох місцевих новин, вони ширилися усно. В надрах позірно спокійного, принишклого міста кипіла пристрасть, точилася безоглядна боротьба: українці — росіяни; німецька влада — совєтське підпілля; особисті порахунки etc. Все це зроджувало стільки чуток і переказів, стільки прихованих і явних подій, що ледве чи й непідцензурна газета дала б раду. Люди сходилися в Просвіту, мов до клюбу. Тяглися до неї, бо це була українська установа, наскрізь українська, де вони відчували себе частиною своєї спільноти, де можна було інколи просто відвести душу.

Так прийшла вилити горе дружина Данила Йосиповича Герасимчука, галичанина, учителя співу в середній школі, де я вчилася. Дитячий хор під його орудою був одним з найкращих у місті. Розповіла, що більшовики забрали чоловіка в останню хвилину перед відступом і спалили поблизу Харкова. Ми вже чули, що так загинув Володимир Свідзінський і Жиґаловський, батько мого однокурсника з ХДУ.

Зайшла дружина директора 12-ої зразкової школи Миколи Тесленка, розстріляного 1938 року. Колись вона вчила нас вимовляти перші німецькі слова, а тепер пропонує допомогу як перекладач. До неї охоче зверталися. Пізніше, коли даватимуть перепустки виходити з міста, її єдиний син, вертаючися з села, не встигне дійти додому до поліційної години, заночує в знайомих і помре наглою непоясненою смертю.

А то прибігла дівчина, що звичайно бувала в Просвіті разом з батьком, заходиться сльозами. Ледве допиталися, в чому справа, і відразу хтось пішов з нею в Комендантуру, тут треба було втручання влади. Батько дівчини, інженер шляхів сполучення, зник, нічого їй не сказавши. Його найшли забитим у підвалі будинку управи залізниць на привокзальній площі. Виглядало це, як тоді говорили, на роботу совєтського підпілля.

У книжці В. А. Кравченка* читаємо: "Накануне оккупации Харьковской области были созданы 37 подпольных райкомов партии, десятки партийных организаций и групп, подпольный обком комсомола, многие комсомольские группы. Для подпольной работы и партизанских формирований в тылу врага было оставлено свыше 4000 коммунистов и 1780 комсомольцев". Можна припустити, що в Харкові перебувала значна частина зоставлених: у великому місті легше ховатись.

Одного разу запримітила я в Міській управі парторга 12-ої школи, жінку дуже активну в той час, коли громили вчительський колектив до і після арешту Тесленка. В кімнаті тіснява, ми стрілись поглядами, і вона відразу зникла за спинами присутніх. Було неприємно її стріти і дивно, що вона не виїхала на схід.

■ На другий поверх будинку Управи ведуть широкі кам'яні сходи, що повертають посередині під прямим кутом. Щойно я ступила на першу знизу сходинку, чую швидкий тупіт кількох пар ніг нагорі. Сторонюся до поручнів. Двоє дужих солдатів підбігцем спускаються вниз, тягнучи попід руки простоволосого чоловіка в чорному пальті. Я проскочила повз них на площадку й озирнулася. Саме в цей момент солдат, що мав вільну праву руку, розвернувся і вдарив чоловіка в обличчя. Чоловіка я не пізнала. З того, як описує Семененко арешт Полуведька, це міг бути він. Про Полуведька я чула часто й від багатьох, але його самого не зустрічала. Кравченко пише:** "В начале 1942 года, выданный провокатором, пал на боевом посту «Товарищ Павел» — мужественный советский разведчик К. Н. Полуведько, работавший секретарем Харьковской городской управы". Не тільки секретарем, а ще й керівником Відділу кадрів. Отже, кожен, хто хотів улаштуватися на працю, мав звертатися саме до нього. Кілька років тому в СРСР видано окремою книжкою біографію Полуведька. Оскільки відомо, книжка на Захід не дісталася, а рецензія на неї малювала Полуведька героєм, мучеником, патріотом і т. п. з прикметниками в найвищому ступені.

Щодня бувала в Просвіті Зоя Олексіївна Сапіцька, ділова, енерґійна, мила. Вчащав, поки не вийшов на село, Павло Олександрович Соловйов — математик, професор ХДУ, — не забуваючи кожного разу нагадати: використовуйте час на вивчення мови. Забігав Микола Іванів, невеликий, жвавий. Кладе якось на стіл грубень-

* В. А. Кравченко. В масках и без масок. Харків ("Прапор") 1983, ст. 16.

** Там таки, ст. 17.

кий англійський роман без обкладинки — ні автора, ні назви: читайте для практики. Вдень то не було коли, а вечорами читання виглядало так: на табуреті каганчик саморобний на лямпадку схожий (мерзавчиками називали), а до нього тягнуться з трьох ліжок три голови, кожна над своїм. Та незабаром перестало читатися — придавив голод.

Цукрові буряки на полі поблизу Тракторного, що їх вирубували з затужавілої землі ломами й сокирами, давно зникли. Картопляне лушпиння (з німецьких кухонь) відмірювали на базарі шкаликами, мов делікатес. Якщо воно взагалі було. І якщо було чим за нього заплатити. Щоб розжитися на копійку вдавалися до всякого. Євдокія Тимофіївна Міщенко, дружина лікаря, виробляла сірники: Вадим Степанович Кривецький, інженер-інструментальник, налагодив продукцію мила; Віра Миколаївна Росінська, вчителька, розмальовувала обрізки пластики, ліпила брошки. Цікаво, що брошки ті добре розхолилися, а здавалось би, що голодному до прикрас? Базари процвітали, навіть страх перед облавами не спиняв людей.

Нагальним завданням Просвіти став роздобуток харчів. Спершу давали членам приділи підгнилої городини чи жменю крупів; потім стали варити баланду, з чого трапиться, по мисці кожному; а ще пізніше — кисіль з козеїну — технічного клею, — порядний запас якого десь винишпорив, спасибі йому, меткий завгосп. Звісно, без води нічого не звариш. Крутий спуск Садовокуликівської до річки перетворився на широку ковзанку. Люди тягли вгору саночки з відрами й діжечками, ослизалися, падали, вода розхлюпувалась, крига на дорозі грубшала. Треба було три й чотири пари рук, щоб витягти одне відро. А вгорі на рівному, за два кроки від Просвіти, його могли відібрати солдати, вони теж без води не проживуть. Таке траплялося всюди по місту день-у-день. Тягнеш воду, і трусишся, чи вбережеш.

Голод давив. Хлопчина, що виконував обов'язки просвітянського кур'єра, вже ледве волочив пухлі ноги, — мабуть, крім козеїну, нічого не їв — і незабаром зник. Хоч на Різдво молодечий хор під керівництвом Василя Павловича Ступницького ще ходив колядувати, та співаки виглядали страшно: кістки й шкіра, а дириґент у скорому часі психічно захворів з недоїдання.

В січні відзначали роковини державности. Зранку в будинку тихо, люди зберуться щойно пополудні. Впорядковую папери. Коли заходить чоловік, привітався, сів проти мене, а тоді, бачу, похит-

нувся і сповз на підлогу. Хтось був на кухні, перенесли тіло в кімнату, куди звичайно ніхто не заходив, поклали на стіл. Швидко нагодився Михайло Микитович Міщенко, лікар, потвердив смерть. "Мовчіть, — каже, — нікому не говоріть, поки свято відбудеться". Так і зробили.

Олександер Верт[1] твердить, що в Харкові загинуло з голоду 80 тисяч осіб. Кравченко[2] називає цифру 120 тисяч. Так чи так, а зігнуті постаті, упряжені в дитячі санчата, на яких лежить загорнений у простирало покійник — на труну не знаходилося ні сили, ні дощок — були таке звичайне явище, що перестало вражати.

І все таки, коли на мурах розклеєно кольорові плякати з закликом їхати на працю в Німеччину: дівчина тримає обіруч миску гарячої страви, Клава обурилася: "Чим вони спокушають? Юшкою, щербою? За кого вони нас мають?" Та голод неволив. Щоб урятувати батьків, зголосилася на виїзд дочка сусіди-юриста, зголосився товариш по Університету. Вагони, в яких вони їхали, як замкнули в Харкові, то відімкнули аж у Перемишлі. Чотири дні не давали ні води, ні їжі.

Кількість добровільців, очевидно, не виправдала сподівань влади. Молодь ловили на базарах, на вулицях, а пізніше просто оголосили мобілізацію, переклали відповідальність на районових бурґомістрів. Тепер від них якоюсь мірою залежало, кому припаде їхати. Декотрі бурґомістри, як от Микола Горбань, самі рятували українців, а були такі, що боялися чи й таїли ворожнечу до українців. (Так само, як поліцаї. Всі носили жовтоблакитні пов'язки, але різним духом дихали. Ось приклад. Зупинив поліцай дочку Костя Буревія, що тягла санки з наміняними на селі харчами. Минула, мовляв, комендантська година. Дівчина вмовляє, що їй до хати зовсім близько, ось тут за рогом живе. Де там! Ходім в участок: "...Вот и расстреляют тебя, петлюровская сволочь!" На щастя, нагодилися якісь військові, відсторонили "українського" поліцая — той тільки козирнув — і допомогли дівчині.)

Викликав Семененко двох Оксан: Дівчата, завтра підете, — називає райони, — та глядіть добре працюйте. І нічого більше. А нам уже хтось шепнув, що треба боронити українців від мобілізації. "Олександре Платоновичу, — почали несміливо, — що ж ми

[1] Alexander Werth — Russia at War 1941-1945 (Avon Books) 1965, ст. 559.

[2] Кравченко.., ст. 16.

мусимо...” ”Дівчата, не будьте манекенами!” — гримнув Семененко. Легко казати.

За даними Верта[1] 120 тисяч харків'ян вивезено до Німеччини. Кравченко[2] називає 110 тисяч. У нього ж[3] є така характеристика Горбаня: ”уклонившийся от эвакуации дезертир трудового фронта, бывший главный инженер Промстройпроекта”. Додамо, що Горбань приятелював з Миколою Кононенком, і що швидко після арешту Кононенка Горбаня теж забрали. Слід по ньому пропав.

З Кононенком мене познайомила Сапіцька. Повела до нього на квартиру на розі Мироносицької й Басейної. Взаємини склалися дружні, але не близькі.

З Євгеном Гараном заходили ми до Василакія, того, що накульгував і жив неподалік Садовокуликівської. (Було їх два: Симон Петрович, знаний пізніше як Вожаківський, і його брат, ймення якого не пригадую.) Майже напевне і в одному, і в другому домі велися розмови про створення організації української молоді, хоч пам'ять нічого конкретного не зберегла. Єдина розмова на цю тему, яку виразно пригадую, відбулася в квартирі Недужих влітку 1942-ого року. Жили вони тоді поруч з Просвітою (в тому самому будинку, куди перебралася й білява друкарка Просвіти). Оксана попросила мене зайти після роботи, і ми довгенько з нею проговорили. Марія Матвіївна була вдома, але участи в розмові не брала. Наче ми з Оксаною і думали однаково, і хотіли одного, а щось заваджало дійти повної згоди. Ми й надалі зберегли взаємну симпатію, але балачок про організацію молоді не поновлювали.

24 вересня 1942 року Оксана К. з Інною Х. зайшли до Микити Васильовича Кекала в Український Банк. Кекало виглядав дуже заклопотаним. Він попросив дівчат сходити до Недужих, переказати, що Тодось Дорошович не зможе сьогодні повернутися додому. Дівчата пішли та не встигли ще й постукати, як бабця Недужих, ковтаючи сльози, прошепотіла крізь щілину в дверях: ідіть геть, тут поліція.

Вістка про арешт Недужих — усіх трьох! — сколихнула громаду. Спершу сподівалися на щасливий кінець: адже незадовго перед цим заарештували й випустили Михайла Міщенка (щось пов'язане з організацією Українського Червоного Хреста); відсидів

[1] Werth... ст. 559.
[2] Кравченко... ст. 28.
[3] Кравченко... ст. 22.

три дні Вадим Кривецький (йому навіть не пояснили, в чому справа). Та коли стало відомо, що до арешту спричинилася провокація, надія зникла. Всі троє загинули. Марія Матвіївна захворіла в тюрмі на тиф і померла. Батька й дочку розстріляли.

На першій порі постійно заходили до Просвіти галичани Богдан Коник і о. Яків Кравчук, що перебували при війську. Пригадую такий епізод. Збиралися служити панахиду в роковини смерти Симона Петлюри. Готуючи місце, ми довго вагалися, що повісити вище: хрест чи портрет, ніхто з нас церковних правил не знав. Зрештою повісили хрест вгорі, а портрет під ним. Правити панахиду мав о. Кравчук. Він з'явився, оглянув, чи все є, відколов портрет, прикріпив його над хрестом і пояснив: Як не буде Україна вище, то нема чого й службу служити.

Від галичан — в було їх у Харкові більше, не тільки Кравчук і Коник — потрапляли до Просвіти видані на західних землях дрібні книжки, брошурки, летючки. Люди накидалися на них, примірників ніколи не вистачало, доводилося чекати черги. Хтось піддав думку влаштувати читальню, не в Просвіті, а в колишньому Будинку вчених, що став осідком Українського Наукового Товариства. Командування з дозволом відтягало, тижнів зо два читальня існувала явочним порядком і зрештою закрилась. Відбувалося це влітку 1942, а ще в березні німці наказали зняти з першої сторінки "Нової України" тризуб, виглядало, неначе щось мінялося в їхньому ставленні до українців.

Лариса Журавель розповіла таке. Вона жила з матір'ю у великій квартирі, власне в одній з кімнат, решта були порожні. Хтось (чи не Недужі, давні близькі знайомі?) їх запитав, чи не дозволили б вони двом дівчатам з Галичини перебути в них якийсь час. Вони дали згоду. Дівчата з'явилися з двома важчезними валізами, залишили їх і кудись зникли. За кілька днів німці вчинили трус. Валізи, виявилося, були напаковані літературою. Жінок допитували, але вони нічого про дівчат не знали. Ларисина мати лежала хвора на тиф. Ларисі заборонили виходити. В квартирі постійно чергували солдати. Дівчата не поверталися, ніхто не навідувався. Випадково у ванній кімнаті знайшли сховану велику суму грошей. Засідку зрештою зняли.

■ Коли Коник запитав, чи я не візьмуся передруковувати якісь матеріяли, я погодилася. Він приніс портативний Ундервуд і запас тонісінького паперу й копірки — добре виходило 12 копій на раз. Матеріял завжди вкладався на одну сторінку. Як і хто його вико-

ристовував, не знаю. Змісту друкованого теж не пригадую, очевидно він не справляв на мене особливого враження.

У стосунках з галичинами завжди відчувалося щось недоговорене. Коли ми, наприклад, пробували допитатися, де і що робить Винниченко, нам відповідали неохоче й плутано, наче питання було не цілком пристойне, а ми не розуміли, в чому справа. Не одержували ми ясної відповіді й на багато інших запитів.

Часом виникали дивні ситуації. Так одна з харківських Оксан, що працювала на радіо, довідалася про існування ворожих фракцій українських націоналістів з уст німецького офіцера, її начальника, коли той присікався, чому вона не говорить німецькою мовою, не інакше, як належить до націоналістів, тільки котрої групи: Мельника чи Бандери? Імена ті нічогісінько їй не говорили (як зрештою і нам усім), але працю дівчина втратила.

Щодо родіо, то воно мало вигляд вантажної машини з голосником на кабіні, що поволі проїздила вулицями. Коли машина спинялася на базарних площах, то впереміш з новинами й музикою дівочий голос читав уривки художніх творів.

■ Вищі навчально-освітні заклади не працювали. Якийсь час у Просвіті існували курси для молоді з невеликою кількістю слухачів, здається вісімнадцятеро. На першій порі — ще поки не придушив голод — чи не під шапкою Просвіти були відкриті дитячі садочки. Скільки їх було, як довго вони втрималися, не беруся сказати. Пригадую, я відвідувала один десь у районі Михайлівської вулиці.

З відкриттям початкових шкіл справа затяглася. Командування не поспішало з дозволом, та, коли б і дозвіл, зима 1941-42 не сприяла науці. На весну 1942 року укомплектовано вчительські колективи і вчителям дозволено садити городи на шкільних подвір'ях. Ось оповідь Леоніда Рябоконя. "За містом коло нашого городу були напівrозвалені шкільні будинки. В тих руїнах, у підвалі, я знайшов багато ручної зброї: рушниць, кулеметів, ґранат, патронів. Це була цінна знахідка для дев'ятилітнього. Патронами хлопці користувалися як грішми, за них можна було виміняти, що хочеш: бутерброд, цукерку... Але як перенести знайдене додому? І батько не дозволить, і важко. В той же день надвечір, як ми рушали з городу, біля шкільних будинків почалася стрілянина. Казали, що німці викрили там партизанську схованку".

З осени 1942 р. відкрили частину шкіл. Працювали тільки перші три або чотири кляси. Навчання провадилося в дві зміни.

Дітям доводилося ходити не раз дуже далеко — чотири-п'ять кілометрів. Верт згадує, що працювало 23 школи; до війни було їх у Харкові 137.[1] Навіть якщо врахувати драстичне зменшення населення, то й тоді шкіл було вдвоє менше потрібного. Хлопчаки, замість сидіти в клясі, розважалися вибухом патронів (найпопулярніша забава з детально розпробленою системою правил) чи вешталися зграйками по базарах і дратували німців пісенькою, підхопленою очевидно з радянських летючок:

Долой церковь, долой храм,
Долой Гитлера триста грамм.
Давай клубы и кино,
Давай сталинское кило.

Співали й на інший голос. Славко Міщенко й Сєва Герасимович потрапили на роботу до пекарні, випікати хліб для військових. Місячи тісто, хлопці вигукували в такт рухів: Чиє борошно? Українське! Хто хліб пече? Українці! Хто хліб їстиме? Німці! Матері, що їм хлопці оповіли про свою вигадку, жахнулися.

Дозволу на видання шкільних підручників влада не давала, хоч батько, голова видавництва, вперто оббивав пороги німецьких канцелярій, а праця над складанням букваря, читанок, збірника вправ велася мало не з перших тижнів окупації. За ввесь час пощастило видати в Харкові лише український молитовник і то перед самим відступом 1943 року, так що наклад повністю лишився в друкарні.

Незадовго перед відступом командування оголосило, щоб у неділю населення зібралося до міського саду на певну годину. Мають зробити важливе повідомлення. Зібралися люди, стоять гуртами, розмовляють, і звідусіль тільки й чути: Семененка проголосять гетьманом! Гетьманом! Не проголосили.

До речі, скоро по тому, як Семененко став обербурґомістром, на нього вчинено замах. Шофер з місцевих, приставлений його возити, намагався збити Олександра Платоновича під машину. Обійшлося поламаною ногою. Шофер зник безслідно.

6 серпня 1943 року оголошено евакуацію міста. Ешельони з біженцями й органи самоврядування покинули Харків. Виїзд, враховуючи обставини, пройшов на диво організовано. Установи — Міська й Земельна управи, Банк, районові бурґомістрати — діяли

[1] Werth... ст. 566.

злагоджено, швидко, за одним пляном. Це харків'яни завдячують людині, про яку більше чули, ніж бачили, яка не мала ніякої офіційної посади, але на пораду до якої ходили і Семененко, і Ветухів, і Кекало, і десятки інших, яка була фактичним лідером українців у Харкові. Це — Володимир Андрійович Доленко. Вплив його на тодішнє громадське життя Харкова величезний, але це вже окрема тема.

ЗМІСТ